

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ III

**ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԻՐ
ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԸ**

**(Ժողովածոն նվիրվում է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Գագիկ Սարգսյանի ծննդյան 90-ամյակին)**

ԵՐԵՒԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2017

Պ.գ.դ. Յակոբեան Ալեքսան
(ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ)

**ԿՐԿԻՆ ԱՐՏԱԶ ԳԱՒԱՌՈՒՄ ԱԻԱՐԱՅՐԻ ԴԱՇՏԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ
ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ**

«Ես յաճախ մտովի կ'այցելեմ մեր հին ու նորագոյն ռազմավայրերը, մեր պարտութեան եւ յաջողութեան պատճառներն ինձ համար պարզելու ցանկութեամբ»:

Գարեգին Նժդեհ

Մեզ յուզող տեղորոշման խնդրին ողջ ծաւալով վերջինը 1988 թ. անդրադարձած Հմ. Մարտիրոսեանը քննութիւնն սկսում է հետեւեալ իրաւացի հաւաստումներով. «Սկսած XVIII դարից (առաջին փորձը կատարել են Վենետիկի Մխիթարեանները՝ 1751 թ.) պատմաբանները ձգտում են պարզել Աւարայրի դաշտի տեղը, որտեղ 451 թ. մայիսի 26-ին պատմական ճակատամարտ տեղի ունեցաւ հայկական եւ պարսկական զօրքերի միջեւ: Այդ ուղղութեամբ ձեռնարկուած պրպտումները դժուարանում են նրանով, որ պատմիչ եւ Աւարայրի ճակատամարտի մասնակից Եղիշէի վկայութիւնները բաւարար չեն խնդրոյ առարկայ դաշտավայրի ճիշտ տեղադրութիւնը որոշելու համար: Նրա երկում պահպանուած տեղեկութիւնները սահմանափակում են հետեւեալով՝ դաշտավայրը գտնուել է Արտազ գաւառում, այնտեղ եղել է Աւարայր գիւղը, որի մերձակայքում ընկած էր Տղմուտ գետով կիսուած դաշտը: V-VI դդ. հեղինակ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան» մէջ, որի երկրորդ մասը նուիրուած է Աւարայրի ճակատամարտին, կան լրացուցիչ մանրամասներ: Այսպէս, հաղորդելով պարսկական զօրքերի շարժման մասին, պատմիչը նշում է, որ նրանք հասան «Գաւառն Արտազ, հուպ ի գեօռն որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին»: Ձեռքի տակ ունենալով այդքան աղքատիկ նիւթ՝ պատմաբանները հարկադրուած են եղել դիմելու ամենատարբեր մտայանգումների ու ենթադրութիւնների, որոնք ընկած են Աւարայրի դաշտի տեղադրութեան վերաբերեալ մի ամբողջ շարք վարկածների ու տեսակէտների հիմքում: 1967 թ. դրանց մեծ մասն ամփոփեց Հ. Աղաբէկեանը՝ առկայ պատմական նիւթի եւ հին ժամանակի ռազմական արուեստի տուեալների վերլուծութեան հիման

վրայ առաջարկելով Ասրայրի դաշտը տեղադրել Կարագիադինի հարթավայրի մօտ՝ Կոտուր գետի ձախ վտակ Ակ-չայի ափերին»¹:

Իրօք, Հ. Աղաբեկեանն առաջին անգամ էր մանրակրկիտ անդրադառնում Ասրայրի տեղորոշման փաստարկներին, ընդ որում նախապես ժամանակագրական հերթականությամբ եւ 8 կետերում ամփոփելով տուեալ հարցադրման մասին մինչ այդ եղած գրեթէ բոլոր տեսակետները²: Մեզ համար առաւել արդիւնաւէտ կը լինի՝ վերաշարադրելու փոխարէն ստորեւ թարգմանաբար վերարտադրել (որոշ ծանօթագրումների յաւելումով) Հ. Աղաբեկեանի այդ կետերի բովանդակութիւնը.

«1. Հայաստանի քարտէզում, որը կազմուել է 1751 թ. Վենետիկի Մխիթարեանների կողմից, Տղմուտը արդի Մակու-չայ (Չանգեմար) կոչուող գետն է: Իսկ նրանց իսկ կողմից 1849 թ. հրատարակուած քարտէզում որպէս Տղմուտ է նշուած Մակու-չայի վտակ Ղըզլար-չայը: Այդ քարտէզում Չէյա բնակավայրի շրջանը³ նշուած է որպէս Ասրայրի դաշտ, հետեւաբար նաեւ որպէս 451 թ. ճակատամարտի վայր:

2. Պատմաբան Կ. Կոստանեանցը Ասրայրի ճակատամարտի վայր էր համարում Ղարագիադինի դաշտավայրը՝ Չուրսից (Չորսից) հիւսիս⁴: Այդ հարցում նա համաձայն էր Գ. Շիրմազանեանի հետ, որը դեռեւս 1877 թ. «Արարատ» հանդէսում ապացուցում էր, որ ճակատամարտի վայրը նշուած դաշտավայրն է, իսկ Աղ-չայը⁵ հին Տղմուտ գետն է⁶: Գ. Շիրմազանեանի տեսակէտը, Կ. Կոստանեանցից բացի պաշտպանում է պրոֆ. Ե. Տէր-Մինասեանը⁷:

¹ Մարտիրոսյան 1988, 82-88:

² Агабекян 1967, 91-114.

³ Խորհրդային 1:200000 մասշտաբով ռազմական քարտէզում Չանգեմարի (նաեւ՝ Չենգեմար) նշեալ ձախ վտակը կոչուում է Ղզըլ-չայ (Кызылчай), իսկ այս գիւղը՝ Չաիէ (Չաիէ-Փային եւ Չաիէ-Բալա երկու գիւղեր Ղարաէյնի աւանից 10 կմ հիւսիս-արեւմուտք): Նշելի է, որ այս հովիտը Վասպուրական նահանգի **Մարդաստան** գաւառի հարաւային հատուածն էր:

⁴ Կոստանեանց 1877, 119:

⁵ Այս Աղ-չայը Վասպուրական նահանգի Թոռնաւան եւ Ճուարշ-ոտ (նաեւ՝ Ճուաշոտ) գաւառների տարածքով արեւմուտքից արեւելք հոսող՝ Կարմիր – Կոտոր գետի ձախակողմեան ամենամեծ վտակ պատմական Ճուարշն է, որի անունը պահպանուել է մեր ժամանակների Չորս-Չուրս գիւղանաւան մէջ (գետի ստորին հոսանքում, Ղարագիադին-Կարագիադին աւանի մօտ): Տե՛ս Երեմյան 1963, 64; Հարությունյան 2001, 366-367:

⁶ Տե՛ս Շերմազանեանց 1863; 1872, 423-427, 463-470; 1873, 185-188:

⁷ Եղիշե 1946, 300, ծնթ. 135՝ «Արտագու դաշտ...» (Բ, լրացեալ հրատ. մէջ՝ նոյնն է, տե՛ս Եղիշե 1958, 205, ծնթ. 118): Այս տեղադրութիւնն ընդունում էր դեռ

3. Ղեւոնդ Ալիշանը հետեւում էր այն կարծիքին, որ Մակու-չայ գետը նոյն ինքը Տղմուտն է, այսինքն՝ այն գետը, որի ափերին տեղի է ունեցել Աւարայրի ճակատամարտը: Ն. Աղոնցը եւ Լէօն Աղ-չայն են համարում Տղմուտը: Այս երեք պատմաբաններից ոչ մէկը ճակատամարտի որոշակի տեղը չի նշում⁸:

4. Ակադ. Յ. Հ. Մանանդեանը Աւարայրի ճակատամարտի վայր էր համարում Ղարաէյնիից հարաւ ընկած շրջանը, իսկ Ղարա-բուլաղ գետն էլ (Մակու-չայի [ձախ] վտակը)՝ Տղմուտը⁹:

5. Դոցենտ Համօ Յարութինեանը ենթադրում է, որ Աւարայրի ճակատամարտի վայրն ինչ-որ տեղ է Աղ-չայ գետի վերին հոսանքի հովտում՝

Արսէն Թոխմախեանը (Թոխմախեան 1882, 31. «Աւարայրի դաշտի միջիցն է անցնում Տղմուտ գետը, որ գլխաւորապէս սկսում է Տաճկահայաստանի արեւելեան սահմանագլխի Շաւարշ (Շաւարեշ) լեռների հարաւային կողմերից եւ հոսելով արեւմուտքից դէպի արեւելք, երկու հաւասար մասի բաժանելով Աւարայրի դաշտը, Մարիքենդ գիւղի մօտ խառնուում է Կարմիր կամ Կօթուր գետին եւ նրա հետ թափում է Երասխի մէջ Դարաշամ գիւղի մօտից»):

⁸ Ալիշան 1890, 491; Адоиц 1908, 316; Լեո 1966, 158: Յաւելենք, որ ճակատամարտի ճշգրիտ տեղին չեն անդրադառնում նաեւ Հ. Ղ. Ինճիճեանը, ով գիտեր լոկ այդ վայրի՝ Շաւարշանի մօտ լինելը (Ինճիճեան 1822, 202, 205, հմմ. Ինճիճեան 1835, 158), Հ. Ս. Էփրիկեանը, ով միայն յղում է Հ. Ղ. Ինճիճեանի, Կ. Կոստանեանցի եւ Գ. Շերմազանեանցի աշխատանքներին (Էփրիկեան 1902, 332), ինչպէս նաեւ նորերս՝ Ռոբերտ Հիւսընը (Hewsen 1987, 32).

⁹ Մանանդյան 1936, 151-156 (=Մանանդյան 1966, 175-180): Նշելի է, որ հեղինակի մօտ կոպիտ սխալ կայ. մի տեղ դիպուկ նկատելով, որ Աւարայրով անցած Խոյ – Արտաշատ հին մայրուղին, համաձայն Պեւտինգերեան քարտէզի՝ պիտի գնացած լինէր Ս. Թադէի վանքի մօտով՝ նա միւս դրուագում շտապում է տարուել Ղարաէյնիի մօտերքի Թեղնուտ (Օրթա- եւ Յուխարի-Թեգնիտ, արդի՝ Թեգնետ-Սոֆլա եւ Թեգնետ-Բալա) գիւղերի անուան ու Տղմուտ գետանուան արտաքին նմանութեամբ եւ այդ մայրուղին տանում է Ղարա-բուլաղ գետի ձորահովտով (կոչուած՝ Տայ-զաւար կամ Պաիզար), որով անցնում էր ուշ միջնադարից յայտնի Խոյ – Ղարաէյնի – Բայազէտ մայրուղին (նրա մասին տե՛ս ԺԹ դ. գրողներ գեն. Գարդանի եւ Զ. Մորիերի ուղեգրութիւններում, ըստ՝ Հակոբյան 1934, 106-108, 260-268; Մանանդյան 1966, 173-186): Բայց չէ՞ որ Ղարա-բուլաղը Մակու – Զանգեմարի ձախ վտակ Ղըզլար – Ղըզլ-չայի աջ վտակն էր, որը հոսում էր Ս. Թադէի վանքից 15 կմ արեւմուտք եւ նրա հովտից բաժանուած էր Շաւարշանի բարձր լեռնաշղթայով: Իր վրիպումը շարունակելով՝ Յ. Մանանդեանը քարտէզներից մէկում (էջ 155 կամ 179) Ս. Թադէի վանքը նշում է Ղարաէյնիից մօտ 7 կմ էլ արեւմուտք:

Քիրոզքենդ, Չուրաա եւ Ղարադերէ բնակավայրերի միջեւ: Աղ-չայ գետը, նրա կարծիքով, հէնց հին Տղմուտ գետն է¹⁰:

6. Դոկտոր Յարութին Աստուրեանը որպէս Աւարայրի ճակատամարտի վայր է նշում Մակու քաղաքից 6-7 կմ հիւսիս ընկած շրջանը, իսկ Մակու-չայի ձախ վտակ Սարիսու գետն էլ՝ Տղմուտը¹¹:

7. Ակադ. Ս. Տ. Երեմեանը թէեւ համաձայն է Մանանդեանի հետ՝ դէպի ճակատամարտի վայրը Պարսից զօրքի շարժման երթուղու եւ Աւարայրի տեղադրութեան վերաբերեալ¹², սակայն ճակատամարտի տեղը ցոյց է տալիս Ղարաքիլիսա գիւղի շրջանում, այսինքն՝ Մակու քաղաքից 22-23 կմ հարաւ¹³: Այդ շրջանը Ս. Տ. Երեմեանից առաջ Աւարայրի ճակատամարտի վայր էր համարում Կ. Բասմաջեանը¹⁴: Ղարաքիլիսայի շրջանը Աւարայրի ճակատամարտի վայր է համարում նաեւ «Մեծ սովետական հանրագիտարանում» եւ «Սովետական պատմական հանրագիտարանում»¹⁵: Ըստ այդմ, այդ վայրն ընդունում է ինչ-որ իմաստով պաշտօնապէս:

8. Վերջապէս յաւելենք, որ Երեւանի Պատմութեան պետական թանգարանում, հին Հայաստանի ռէլիեֆային քարտէզում Աւարայրի ճակատամարտի վայրը նշուած է Մակու-չայ գետի ստորին հոսանքում, Յուլագելիի բնակավայրից արեւելք»¹⁶:

¹⁰ Հարությունյան 1947, 130-133: Բայց չէ՞ որ այս Աղ-չայ գետը հոսում է ոչ թէ **Արտագ**, այլ **Թոռնաւան** եւ **Ճուարշ-ոտ** գաւառների տարածքով:

¹¹ Աստուրեան 1947, 137: Պէտք է նկատի ունենալ, որ այս Սարի-սու – Արուն-գետի հովտի մեծ մասը Այրարատի **Կոզովիտ** գաւառի տարածքում էր:

¹² Հեղինակը նկատի ունի այն, որ Ս. Երեմեանը յղում է Յ. Մանանդեանի «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները...» երկը եւ նրա էջ 155-ի քարտէզը:

¹³ Տե՛ս Еремян 1951, 58, прим. 1. Հմմ. նաեւ էջ 49-ի «Армения и соседние страны в 450-451 гг.» քարտէզը: Ռուսական 5- եւ 10-վերստանոց քարտէզներում Ս. Թադէի վանքի գիւղը՝ **Ղարաքիլիսան**, այլ անուն ունի՝ **Քիլիսա-քենդ**:

¹⁴ Բասմաջեան 1914-1927, 247:

¹⁵ Տե՛ս БСЭ, 1949, т. I, 61 (հմմ. նոյնը նաեւ 3-րդ հրատարակութեան մէջ՝ 1970, 48); СИЭ, 1970, т. I, 61 (բնագիրը գրեթէ նոյնն է БСЭ-ի հետ՝ «**Аварайрская битва 451** – произошла 26 мая на Аварайрском поле (южнее совр. Маку)...», սակայն տրում է նաեւ գրականութեան մէկ յղում՝ «Еремян С. Т., Народно-освободительная война армян..., ВДИ, 1951, № 4»).

¹⁶ Агабекян 1967, 91-92. Այս վերջին վայրին շատ մօտ է տեղադրուած «Աւարայրի դաշտը» նաեւ Բաբկէն Յարութինեանի քարտէզներում (Մակուի եւ Յուլագելիի միջեւ. արդեօ՞ք հիմք ընդունելով մօտակայ «Խանդաւար» գիւղանունի վերջնամասի կամ էլ «**Արաբլար**» դաշտանունի սկզբնամասի զուգորդութիւնը): Տե՛ս Հարությունյան 2004, 49; Հարությունյան 2008, 34:

Աւարտելով Հ. Աղաբէկեանի յօդուածից այս օգտակար մէջբերումը՝ կարող ենք ասել, որ նա չի նշել միայն երկու նախկին տեղորոշման մասին (ամենեւին էլ՝ միւսներից ոչ աւելի հաւաստի): Առաջինը 1606 թ. «Երկրիս Գեղամայ» «պարոնաց պարոն» Մէլիք Շահնազարի պատուէրով Դաւիթ Եպիսկոպոսի նորոգած Աւետարանի յիշատակարանում է, որտեղ Տղմուս գետն ընկալուել է Սալմաստում («Յորժամ եհաս ատուրս աշնան, դարձեալ եկն Ջրղալի որդին բազում զօրօք, եհաս **ի Սալմաստ՝ ի գետն Տղմուս**»)՝¹⁷, որը գտնուում է Ուրմիա լիճը թափուող Զոլա-չայի (Թովմա Արծրունու մօտ՝ Տարանոյ գետ¹⁸) հովտում: Երկրորդը Րաֆֆու տեսակէտն է (ճիշտ է, այն նշուած է Հ. Աղաբէկեանի յօդուածի յաջորդ՝ տեսակէտների վերլուծութեան հատուածում), ով Գ. Շերմազանեանցի հետ փոխադարձաբար խիստ կրքոտ մի բանավէճում յամառօրէն պնդում էր Աւարայրի՝ Կոտոր գետի վրայ, **խոյ քաղաքի** շրջագծում եղած լինելու իր վարկածը¹⁹:

Հ. Աղաբէկեանն այնուհետեւ անցնում է Յ. Մանանդեանի տեղորոշման փաստարկումների քննութեանը²⁰, այդ թում իրաւացիօրէն նշելով, որ Ղարա-բուլաղ վտակի հովիտը դուրս էր Արտագի տարածքից եւ մաս էր կազմում նրանից արեւմուտք ընկած Մարդաստան-Մարդուցայք գաւառի, իսկ Ս. Թաղէի վանքը գտնուում է քարտէզում Յ. Մանանդեանի նշած տեղից (Ղարաէյնիից արեւմուտք) մօտ 20 կմ արեւելք: Թերեւս, նա իրաւացի է նաեւ, որ **Թեղնուս** գիւղանունը ճիշտ կը լինէր կապել ոչ թէ հայերէն «տիղմ» բառի (իբրեւ թէ՛ **Տղմուս** → **Թեղնուս**), այլ «թեղի» բուսանուան հետ²¹: Սակայն նրա միւս փաստարկներն առնուազն անուղղակի են, օր.՝ կիլոմետրերով ու մղոններով հաշիւները, քարտէզներով կարճ ուղիներ (փոխանակ՝ պատմականօրէն վկայուածներ) փնտրելը, ինչպէս նաեւ այն, որ Յ. Մանանդեանի առաջարկած՝ Հայկական Պարի Կուջաղի լեռնանցքով (=Որկովի՝ Մեծ Մասիսի արեւմտեան լանջին) երթուղին ամենաարագը չէ՛ համեմատած Երասխի ձախ կամ աջ ափերով ենթադրաբար անցած ճանապարհների հետ (ըստ Պլինիոս Աւագի եւ Կոնրադ Միլլերի):

Յ. Մանանդեանի փաստարկների քննադատութիւնից յետոյ Հ. Աղաբէկեանն այս կամ այն մանրամասնութեամբ փորձում է հերքել նաեւ Համօ Յարութիւնեանի տեղորոշումը (ով Աւարայրը դնում էր Աղ-չայի վերնահովտում), ապա վենետիկեան հայրերինը (ովքեր տեղադրում էին Ղզըլ-չայի հովտում), Յ. Աստուրեանինը (ով տեղադրում էր Մակուից հիւսիս) եւ

¹⁷ Տե՛ս Ժէ դարի հիշատակարաններ 1974, 218:

¹⁸ Թովմա 1887, 260 (գլ. Գ.իթ): Թովմա 2006, 287; Թովմա 2010, 263:

¹⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1872, 7 Փետրուարի (հ^մ 7):

²⁰ Агабекян 1967, 93-95.

²¹ Նոյն տեղում, էջ 96-97:

Պատմութեան թանգարանի քարտէզինը (որը դաշտը Մակու-չայի ստորին հոսանքում է նշում)²², ինչից յետոյ կանգ է առնում Ս. Երեմեանի տեսակէտի («Մակուից հարաւ, Ղարաքիլիսայի շրջակայքում») քննադատութեան վրայ՝ փորձելով մատնանշել ինչ-ինչ փաստարկներ, սակայն զարմանալիօրէն բռնորն էլ՝ ակնյայտ սխալ²³: Օր.՝ որ իբրեւ թէ Ս. Թաղէի ճորահովիտը հեռու էր հնում յայտնի մեծ ճանապարհներից (՝), կամ՝ որ վանքից հարաւ ընկած ընդարձակ «Շաարշականի սարահարթով» հոսող Մակու-չայ գետն իբրեւ թէ փոքր է՝ Աւարայրի դաշտի Տղմուտը համարուելու համար (՝): Այդ կերպ է նրան հեշտ թում ընթերցողին մատուցել Կոտորի Աղ-չայ վտակի ափերին, այսինքն՝ Արտագի սահմաններից դուրս ընկած Ղարագիտաղիի դաշտի տարբերակը: Անշուշտ, աղբիւրագէտն իրաւունք չունի այդ աստիճան անտեսել մատենագրական ուղիղ տեղեկութիւնները Աւարայրի՝ Արտագ գաւառում գտնուելու մասին, բայց բառացի հէնց դա է անում Հ. Աղաբէկեանը՝ գրելով. «...դաշտը պէտք է գտնուի կա՛մ Հերի եւ Զարեանդի հիւսիսային մասում, կա՛մ էլ Ճուարշ-ռոտում, իսկ քանի որ նշուած վայրերում միայն մէկ գետ կայ՝ Աղ-չայ գետը, հետեւաբար եւ Աւարայրի դաշտը պէտք է այստեղ գտնուի»²⁴: Թէպէտ՝ յանուն արդարութեան նաեւ նշելի է, որ Արտագի յիշատակումների նմանատիպ անթոյլատրելի անտեսման վրայ է հիմնուած Աւարայրի տեղորոշման տարբերակների կէսից աւելին (7-8-ը):

1988 թ. Հ. Աղաբէկեանի տեսակէտը հիմնաւորապէս քննադատուեց Հմ. Մարտիրոսեանի կողմից²⁵, սակայն չնայած դրան՝ ներկայումս այն ամենից շրջանառուն է դարձել: Կարծում ենք, որ դրա պատճառը խիստ պարզունակ է. Հ. Աղաբէկեանի վարկածը հասցրել է թափանցել մի շարք ընդհանրացնող գործեր՝ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», «Հայկական համառօտ հանրագիտարան»²⁶ ու «Հայաստանի եւ յա-

²² Նոյն տեղում, էջ 97:

²³ Նոյն տեղում, էջ 97-98:

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 113: Հմմ. Մարտիրոսյան 1988, 82-83:

²⁵ Մարտիրոսյան 1988, 83-85: Տաւօք, այդ հիմնաւոր քննադատութիւնից յետոյ հեղինակը փորձում է Աւարայրի դաշտը տեղադրել Մակու-չայ գետի ձախ վտակ Ղարաստի (նաեւ՝ Աղ-չայ, Աաջիկչայ՝ ակունքը Վասպուրականի լեռներում, գետաբերանը՝ Մակու քաղաքից մի փոքր արեւմուտք) հովտի Օվաջիք գաւառակում՝ Քիլիսաքենդ գիւղի շուրջը, որի միջով անցնում է Խոյ – Ղարաէյնի – Բայազէտ վերոնշեալ ուշմիջնադարեան մայրուղին: Բայց չէ՞ որ այդ շրջանը մաս էր կազմում ոչ թէ **Արտագի**, այլ նրա արեւմտեան հարեան **Մարդաստան** գաւառի:

²⁶ Տե՛ս Հ. Աղաբէկեանի՝ «Աւարայր [գիւղ]» եւ «Աւարայրի ճակատամարտ 451»՝ արդէն յետմահու յօդուածները «Հայկական սովետական հանրագիտարա-

րակից շրջանների տեղանունների բառարան»¹: Եւ ահա, առանց յատուկ փաստարկելու կամ որեւէ վերապահութեան՝ Ղարազիադինի այդ վարկածը կրկնում է այնպիսի լուրջ աշխատանքներում, ինչպէս Հայկ Յակոբեանի 2003 թ. ծաւալուն յօդուածն է² եւ Արմէն Այվազեանի 2016 թ. ռուսերէն հիմն-հիմնարար մենագրութիւնը³:

Իրականում Աւարայրի դաշտի ճիշտ տեղորոշմանն ամենից մօտ է եղել պատմական աշխարհագրութեան հմուտ գիտակ ակադ. Ս. Երեմեանը, ով ճակատամարտի վայր էր նշում Ս. Թադէի վանքից հարաւ ընկած Չալդրանի սարահարթը, որով հոսում է Զանգեմար – Մակու-չայ կոչուող (հին, խորհրդային եւ «Գուգլի» քարտէզներում) Տղմուտ գետի գլխաւոր օժանդակը: Նախ՝ հէնց սրա ձորահովիտն էին արեւմուտքից ու հարաւից շրջապատում այն լեռները, որոնք հին քարտէզներում (ռուսական 5-, 10-վերստանոց են) կոչուած են «Շաւարշ», «Շաւարէշ», «Շիարէշ», իսկ այդ անունն կապը Արտազ գաւառի **Շաւարշան** քաղաքի (եւ գաւառամասի)⁴ հետ հետ ակնյայտ է: Բացի այդ, հէնց նշուած օժանդակի ափերով էր անցնում Ատրպատականն ու Մեծ Հայքի հարաւ-արեւելքը (Հեր գաւառը) Կոզովիտ գաւառով անցնող Արտաշատ – Տիգրանակերտ «Արքայական ճանապար-

նում» (հտ. 1, 1974, 607), որոնք արտատպուած են նաեւ «Հայկական համա-
նօտ հանրագիտարանում» (հտ. 1, 1990, 304-305):

¹ Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1986, 359:

² Հակոբյան 2003, 40-67:

³ Айвазян 2016 (516 с. + илл.).

⁴ Շաւարշան – Արտազ գաւառի մասին տե՛ս նախ՝ Պատմահօր մօտ (Խորենացի
ցի 1913, գլ. Բ.ծբ, 182). «Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա
[[իմա՛ Ալանաց ներգաղթեալներին] ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ
կոչէր **Շաւարշական գաւառ**, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն **Արտազ**. քան-
զի եւ աշխարհին, ուստի գերեցանն՝ Արտազ [var. Արտոզ, Արդոզ] կոչի մինչեւ
ցայսար ժամանակի» (այստեղ եւ ստորեւ բոլոր ընդգծումները մերն են): ԺԳ
դարում Վարդան Արեւելցին իր «Աշխարհացոյց»-ում գրում էր. «Արտազ
գաւառն Մակու է, ուր կայ Սուրբ առաքեալն Թադէոս» (Վարդան վարդապետ
1960, 16, 32): Ըստ այսմ, ակադ. Լեւոն Խաչիկեանի խօսքերով՝ Արտազը
«հնում կոչուել է Շաւարշաւան գաւառ, իսկ միջնադարում Մակու կամ Ա-
ռաքելոց երկիր» (Խաչիկեան 1999, 43): Հ. Ղ. Ալիշանի կարծիքով՝ գաւառը
Շաւարշան է կոչուել «գուցէ անուամբ Հայկազն պայազատաց մէկուն, որ կո-
չուէր Շաւարշ» (Ալիշան 1901, 62): Այդ անունը պահպանել է նաեւ Մամիկո-
նեան նահատակին նուիրուած «Իմ Հայրենեաց հոգի Վարդան» ազգային եր-
գը («Որ Հայրենեաց շողայ արեւ / **Շաւարշանայ դաշտին** վերեւ...»): Ողջ երկ-
րամասի մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս Տէմիրճեան 1974; Հախնազա-
րյան 2012, 9-26:

հին» (իսկ նրանով էլ՝ բուն Այրարատեան ոստանին) կապող հինաուրց մայրուղին:

Ս. Թադէի վանքի տակ ընկած ճորահովտով անցնող այդ մայրուրդու մասին են վկայում, օր.՝ Մովսէս Խորենացու մօտ, «Արտազեան յիշատակարանում» եւ Թադէոս առաքեալի նահատակութեան պատումի մէջ պահպանուած, ինչպէս եւ վերջինին յարող՝ Լուսաւորչի հօր՝ Անակ Պարթեւի երթուղու մասին ցուցումները: Պատմահօր բնագրերն են. «...յառաջագոյն գրեալ յայլոց՝ զգալուստ առաքելոյն Թադէի ի Հայս, եւ հաւատալ Սանատրկոյ, եւ թողոյ զհաւատսն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, եւ կատարումն առաքելոյն եւ որք ընդ նմա՝ **ի գաւառին Շաւարշան**, որ **այժմ կոչի Արտազ**, եւ պատահումն քարին եւ յիրեարս գալ եւ ընդունել զմարմին առաքելոյն, եւ առնուլ անտի աշակերտացն եւ թաղել **ի դաշտին**, եւ մարտիրոսանալ դստերն արքայի Սանդխտոյ **հուպ ի ճանապարհն**. եւ աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց **եւ փոխել յառապարն**»; «Որոց /Խոսրով Մեծի առաքած զնդին/ պատահեալ Անակայ՝ ածեն զնա հրամանաւ թագաւորին **ի գաւառն**, որ անուանեալ կոչի **Արտազ**, ի տեղի **դաշտավայրոս**, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ եւ մեծի առաքելոյն մերոյ Թադէի... Արդ՝ ի բնակելն Անակայ **ի դաշտին Արտազու՝** պատահէ նմա **տեղի աւթարանին** մաւտ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրկապանի խորանին, եւ անդ ասեն զյղութիւն մաւր սրբոյ եւ մեծի մերոյ Լուսաւորչին»¹: Այս դրուագն ունի նաեւ Ազաթանգեղոսի երկի «Վարք» տարբերակի ասորական խմբագրութիւնը («Երբ նա [Անակը] հասաւ մի **քաղաքի** [այլուր՝ Շաւարշան – Ա. Յ./, նրա **բանակը** դադար առաւ այնտեղ: Իսկ ինքը բարձրացաւ այն բլուրը, որտեղ պսակի էր արժանացել Ադդէ առաքեալը, եւ այդ գիշեր ննջեց իր կնոջ հետ: Վերջինս յղացաւ նրանից այս Գրիգորին, որը լուսաւորեց ողջ Հայաստանը»)²: Մի՞թէ պարզ չէ, որ Անակի **օթարանը** եւ իր «բանակի» կայանատեղին մեծ մայրուրդու վրայ պիտի լինէին:

Է դարում գրուած «Արտազեան յիշատակարանը» սրանց յաւելում է. «եկն [Թադէոս] ի **գաւառոս Շաւարշան քաղաք** Հայաստանի, յամս Սանատրուկ թագաւորի Արշակունեաց եւ լուսաւորեաց անդ»³: Իսկ «Վկայաբանութիւն Թադէոսի առաքելոյն...» եւ «Գիւտ նշխարաց Թադէոսի առաքելոյն [եւ Սանդուխտ կոյսի]» վերնագրեր կրող ուշագրաւ վարքագրական երկի (Ե դ. վերջ կամ Զ դ. սկիզբ)⁴ հաղորդումները հետեւեալն են. «Եւ ինքն

¹ Խորենացի 1913, 157 (գլ. Բ.դ); 212 (գլ. Բ.հդ):

² Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան 1988, 45:

³ Տե՛ս [Մանկունի Վ. վրդ.] 1868, 102:

⁴ Այդ բնագրի բանասիրական քննութիւնը տե՛ս Ակիւնեան 1969, 399-426; Van Esbroek 1972, 243-283; Վարդանյան 2001, 61-70:

սուրբ առաքեալն առնոյր զաշակերտսն եւ փութով հասանէր յաշխարհն Հայոց, առ թագաւորն Սանատրուկ, ի **գաւառին Արտազ, ի քաղաքագեղն Շաւարշան, յապարանս արքունի**, ուր էին **հովոց գետինք** թագաւորացն Հայոց: Եւ քարոզէր անդ զբանն կենաց եւ առնէր նշանագործութիւն[ս] **ի դրան արքունի** [եւ] ի համաշխարհազարդ **բանակսն...**»: «Ես՝ Կիրակոս, էի աշակերտեալ Դաւթի միայնակեցի, բնակէի ի սնարս **լերին Սանատրուկ**՝ ի յայրին, մատ **ի Շաւարշան...** յայտնեցաւ ինձ ի քուն գիշերի յայտնապէս տեսիլ հրաշալի, ի մէջ **Սանատրուկ դաշտի...**»: «...եւ պատմէր /ոմն յԵւտու-նեաց/ սքանչելի տեսիլ... ի տեսլեան գիշերի աղջիկ մի գեղեցիկ տեսլեամբ եւ ասէր՝ Ես եմ Սանդուխտ, արի եւ գնա ի **գաւառն Արտազ, ի քաղաքագեղն Շաւարշան, ի դաշտն Սանատրուկ, ի կայս հանգստեան** մերոյ...»¹: Արդեօք ակնյայտ չէ՞, որ այս բնագրերի համաձայն՝ **արքայական ամառանոց** Շաւարշան քաղաքի (կամ քաղաքագիւղի) **դաշտը**, ուր նահատակուել էին Թադէոս առաքեալն ու իր սան արքայադուստր Սանդուխտը եւ որտեղից նրանց մատունքներն ինչ-որ ժամանակ անց բարձրացրել ու ամփոփել էին գետափից մէկ կմ արեւելք՝ իրօք «առապար» ձորալանջին կառուցուած Ս. Թադէի վանքում, հէնց վերջինից ներքեւ հոսող Ջանգեմար գետի հովիտն էր:

Անշուշտ, այս նոյն **արտագեան** մայրուղով էր շարժուել (այլ ոչ թէ՛ Մարդաստան-Մարդուցայք գաւառով անցնող ուշմիջնադարեան Ղարաէյնի – Բայազէտ մայրուղով) Սասանեան արքայ Խոսրով Ա Անուշիրուանի (531-579) բանակը, ինչի մասին վկայութիւն է պահպանել Սեբիոս պատմիչը («...եկն ինքն արքայն Պարսից, կոչեցեալ Անուշ Ըռուան Խոսրով, հանդերձ **բազմութեամբ սպառազէն զարացն եւ փղաք բազմաք**, եւ ճանապարհ կալեալ **ընդ գաւառն Արտագու՝** գնաց **ընդ Բագրեւանդ**, գանց արարեալ գԿարնոյ քաղաքաւ»)²: Թերեւս՝ նոյն մայրուղով պիտի 484 թ. Դուինից դէպի Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղ իջնէր (պարսիկ զօրավար Նիխորի հետ բանակեցելու) Վահան Մամիկոնեանը, ով ճանապարհին իր գնդերով դադար էր առել «ի գաւառն, որ կոչի **Արտազ**, ի գեաւղն, որ անուանեն **Եղինդ**». վերջինը ներկայիս Իրինդն է՝ Մակու քաղաքից 6 կմ հիւսիս-արեւելք³: Վերջապէս, կարծես թէ, այդ հին մայրուղին է ծառայել անգամ ասորեստանցի Սարգոն Բ-ին (Ք. ա. Ը դար), ով իր սեպագրում յիշում է

¹ Անանուն 2004, 6, 19-21: Այս վարքագրական երկի բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է դեռ Հ. Ղ. Ալիշանը (տե՛ս Սոփերք Հայկականք 1853, 9-75, 87-97):

² Սեբէոս 1939, 27 (գլ. 2); Սեբէոս 1979, 68:

³ Փարպեցի 1904, 164 (գլ. Գ.ղա, հմմ. «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, 2003, 2357): Նշուած ժամանակագրութեան համար տե՛ս Իւզբաշեան 2005, 118-162 («Պարսկի առն երկիր ո՛չ պագցուք» գլուխը):

Սուրճի ասանը (Խունդուրնա – Խանդաւարի, Ջիրմա – Սուրմի, Էլիադինիա – Էլիդարայի, Խունունկու – Փուննակի կողքին)¹, որը համադրելի է Ձանգեմար օժանդակի ափին, Բարուն գիւղի մօտ գտնուող **Ծործորի** վանքի անունան հետ²: Ի դէպ, հնարար է, որ նոյն «Ծործոր» տեղանունն է նշուած Պետինգերեան քարտէզի Արտաշատ – Խոյ ճանապարհահատուածում (Անտեբա – Խանդաւարի կողքին)³՝ աղճատուած Սորիէ (Sorvae) ձեւով (վերականգնելի՝ Սորգէ կամ Սորսէ, հմմ. **Ծործոր**)³:

Այսպիսով, Աւարայրի դաշտը պէտք է փնտրել մինիայն այս՝ բազմիցս վկայուած հին մայրուղու վրայ (անկախ այլ, սակայն մեծ բանակների ու փղերի համար անյարմար ուղիների գոյութիւնից), այսինքն՝ Մակուի գետի հիմնական օժանդակի ափերին, Ղըրմըզիդաշ-Չալդրան գիւղից մինչեւ Ծործորի վանք միջակայքում⁴: Տաօք, նախկինում մեր պատմաաշխարհագետները (Ս. Երեմեան, Թ. Յակոբեան, Բ. Յարութիւնեան եւն) կարող էին փնտրել լոկ խորհրդային զինուորական 5-կիլոմետրանոց մասշտաբով քարտէզում (արտերկրի խոշոր մասշտաբով պլանշետները խիստ գաղտնի էին): Բայց 3 տարի առաջ համացանցում, բարեբախտաբար, դրուեցին մեր հարեան տարածաշրջանների 2-կիլոմետրանոց (1:200000) մասշտաբով զինուորական քարտէզներ: Եւ ահա, դրանց մի պլանշետում (2k-j38-09)՝ 4-5 կմ Ս. Թաղէի վանքից իջնող արահետով հիւսիս-արեւմուտք⁵, Ձանգեմար օժանդակի աջ, արեւելեան ափին նշուած է **Աբարաբաշի** գիւղակը (Մակու քաղաքից ուղիղ գծով՝ 22 կմ հարաւ, Ղըրմըզիդաշ-Չալդրան գիւղից՝ 6-7 կմ հիւսիս-արեւելք, ծովի մակերեւոյթից՝ 1720 մ բարձրութեան վրայ)⁶: «Գուգլում» այն նոր անուն ունի՝ Էմամղոլի-Օլլա, որը, գուցէ, զուգորդել են 2 կմ հիւսիս նոյն ափին գտնուող Էմամղոլի-Բալա գիւղակի հետ (սա նշուած է

¹ Thureau-Dangin 1912, 38-39; Дьяконов 1951, 328; Mayer 1984, 92-93.

² Տե՛ս Յակոբեան 2017: Ի դէպ, Ծործորը **Ջուրզուա** անուանաձեւով (*var.* Ջուրզուրա) ծանօթ էր դեռ Պտղոմէոսին. տե՛ս Ptol. 2006, 552, 553 (V, 13, 16). Հմմ. Hewsen 1982, 140; Հարությունյան 1988, հ⁴ 4, 56; Арутюнян 2015, 256). Ծործորի վանքի մասին մանրամասն տե՛ս Հախնազարյան 2012, 187-205:

³ Մանանդյան 1936, 153-156 (=Մանանդյան 1966, 177-180, 184):

⁴ Պարսկաստանի Արեւմտեան Ատրպատական նահանգի Մակու գաւառի Չալդրան, «Չարդերուն (Չալդրան, Չհալ-Դերուն)» գաւառակի՝ մահալի մասին տե՛ս Հախնազարյան 2012, 24:

⁵ Դա՛ ուղիղ գծով, իսկ ասֆալտէ երթուղիներով պէտք է մեծ՝ շուրջ 33-կիլոմետրանոց պտոյտ կատարել:

⁶ Աբարաբաշի գիւղը նշուած է նաեւ վերջերս «Անուշաւան Բարսեղեան» ԱԶ-ի հրատարակած մեծադիր, կաճապատ, 1:220000 մասշտաբով, «Հայաստանի Հանրապետություն եւ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն» վերնագրով քարտէզում:

նաե գինուորական 5-կիրոմետրանոց քարտէզում՝ Իմամկուլի-Բալա): Թում է, թէ «Մեծ-Աբարա» կամ «Աբարա-գլուխ» նշանակող այս Աբարա-բաշիի համընկնումը հինաւորոց Աարայր գիւղի հետ, որի մօտ տեղի էր ունեցել 451 թ. Մայիսի 26-ի պատմական ճակատամարտը, կարելի է անվիճելի համարել¹: Այդ դէպքում սպասելի է, որ տուեալ ձորահովտի բնական առանձնայատկութիւնները պիտի օգնեն մեզ՝ վերջապէս ճշգրիտ ընկալելու Աարայրի ճակատամարտի բնոյթի եւ ընթացքի մասին մատենագրական տեղեկութիւնները: Պարզում է՝ աւելի քան:

Բանն այն է, որ Ս. Թաղէի վանքից ներքեւ ընկած այդ իրօք լեռնե-րով «շրջափակ» ձորահովտով ընթացող Խոյ – Արտաշատ հինաւորոց մայր-ուղին հարաւից հիւսիս անցնում է իրարից 1,5 կմ հեռու ընկած երկու գետ-անցներով, Աբարաբաշի գիւղի մօտ՝ դէպի արեւմուտք, ապա Էմամղլիի մօտ՝ դէպի արեւելք (սրանից հիւսիս կայ եւս մի՝ պակաս յարմար գետանց), ընդ որում 2-2,5 կմ փռուած արեւմտեան ափաշերտի յետեւը փակում է Ժայռոտ ձորակներով կտրտուած բաւական բարձր բլրաշարը: Երկրորդ գետանցից յետոյ մայրուղին աջ ափով դէպի հիւսիս է ձգում 2780 մ բարձ-րութեամբ Ղարադաղ լեռան բարձրադիր լանջերով (քանի որ վերջինիս ու արեւմուտքից 2665 մ բարձրութեամբ Ղարադաղ, 5-վերստանոց քարտէ-զի՝ Ղարախաչ, լեռնազանգուածի միջեւ սեղմուած Չանգեմար գետը մտ-նում է Ծործորի խորածորը՝ կանիոնը, ներկայումս՝ Բարունի ջրամբարի տակ), ապա մի լեռնանցքով իջնում դէպի Խանդաւար եւ Մակու (կամ Ի-րինդ): Աբարաբաշիի ձորահովտի ահա այս բնական առանձնայատկութիւ-նն է թոյլ տալիս (մատենագրական վկայութիւնների ուշադիր վերլուծու-թեան հետ համադրուած) առարկայօրէն ընկալել Վարդան Մամիկոնեանի ծրագրած Աարայրի ճակատամարտի իրական բնոյթը եւ ընթացքը:

Այժմ արդէն պարզ է թում, որ Հայոց սպարապետը ծրագրել էր այդ 2-2,5 կմ ձգուող լեռնափակ հովիտ-կիրճի («ի շրջափակ տեղի») 3 գետ-անցների յետեւի նեղ ափաշերտում **կասեցնել** առնուազն կրկնակի խոշոր **Պարսից բանակի ռազմերթը** եւ զրկելով լայն ծաւալուելու հնարատրու-թիւնից ու ջախջախելով նրա յետնապահ զօրախումբը (իր ձախ թեւում Աբարաբաշիի գետանցն արեւելք-արեւմուտք անցնելով)՝ վերջինս «գլորել» կենտրոնի ուժեղ մարտաշարքերի վրայ ու իրագործել որջ հսկայ զօրքին խուճապի (ապա եւ՝ փախուստի) մատնելու արդիւնը (էֆեկտը): Հին ռազմ-արուեստին լաւ ծանօթ հէնց նմանատիպ խուճապի արդիւնի շնորհիւ էր Տիգրան Մեծի՝ գետափի նեղ շերտով ձգուած հսկայ բանակի դէմ յաղթա-նակ տարել հռոմէացի զօրավար Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի Ք. ա. 69 թ.

¹ Ի դէպ, մեզանից անկախ՝ Աբարաբաշի – Աարայր համադրումը կատարուած է նաեւ քարտէզագիր Գր. Բեգլարեանի հեղինակած նոր քարտէզներում:

ճակատամարտում¹: Իսկ Վարդանի այդ գործուն ծրագիրը մինչև վերջ յաջող չիրագործուեց լոկ այն պատճառով, որ իրենց աջ թեւում գլխովին ջախջախուած պարսիկները «գլորուեցին» ոչ թէ կենտրոնի վրայ, այլ դէպի յետեւի ճորակները (արդեօ՞ք յիրաւի դիւահնար մի հրամանի հետեւելով, թե՛ զուտ ճակատագրական դիպուածով), իսկ այդ ցաքուցրիւ ճորակներում նրանց հետապնդմամբ ու ոչնչացմամբ տարուած հայերի ձախ թեւի զօրախմբի դէմ բազմափորձ զօրավար Մուշկան Նիսալաւուրտը հասցրեց շրջել իր ուժեղ կենտրոնի մարտական կազմակերպուած շարքերը:

Պատկերն ամբողջացնելու համար ստորեւ բերում ենք Եղիշէի, Ղազար Փարպեցու եւ Թովմա Արծրունու բնագրերի հիմնական կտորները² (մեր որոշ ոչ մեծ կէտադրման սրբագրումներով)³ ընդգծելով դիմակայութեան յատկանշական դրուագների եւ բուն Աւարայրի ճակատամարտի ընկալման համար առաւել ցուցիչ արտայայտութիւնները:

Եղիշէ. «[Ե յեղանակ, էջ 99-100³, նախ. 6-10, էջ 634-635] Քանզի ինքն իսկ [Վարդանը] բռնացեալ ունէր զթագաւորանիստ տեղիսն միաբանութեամբ նախարարացն, որ ոչ քակեցան ի սուրբ ուխտէն, **հրաման տուեալ ամենայն զաւրացն ժողովել յԱրտաշատ քաղաք**, փոխանակ յետս կացելոցն, որ ելին զհետ իշխանին Սիւնեաց, զեղբարս կամ զորդիս կամ զեղբարցն որդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր... Եւ փութով ամենեքեան **ի տեղի պատերազմին եկեալ հասանէին** իւրաքանչիւր զաւրաւք եւ ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա եւ որ **բունքն հաստատուն կացեալ է-**

¹ Տիգրանակերտի ճակատամարտի տուեալ առանձնայատկութեան մասին մանրամասն տե՛ս Ռուբէն Թարումեան-Յակոբեանի մօտ (Առօրյա 2016, 95-126), յատկապէ՛ս էջ 119, 121, 122-ում:

² Մեր միւս մատենագիրներն Աւարայրի մասին էական տեղեկութիւններ չունեն: Տե՛ս, օր.՝ Ասողիկի մօտ. «Իսկ սուրբն Վարդան միաժողով կալեալ զնախարարսն Հայոց ամս ժԹ [var. ԺԲ] եւ պատերազմեալ ընդ Յազկերտի Պարսից արքայի՝ մեռանի ի վերայ սուրբ ուխտի եւ քրիստոսական հաւատոց ի դաշտին Աւերայրի, ի գաւառին Արտազո» (Ասողիկ 1885, գլ. Բ.բ, 78; Ասողիկ 2011, 687): Բանասիրական խորը խնդիրների համար յղելով Կարէն Իւզբաշեանի եւ Արմէն Այվազեանի ամփոփիչ հետազօտութիւններին (Իւզբաշեան 2005; Айвазян 2016)³ լոկ ընդհանուր ձեւով նշենք, որ իր հաւաստիութեամբ աչքի է ընկնում Եղիշէի շարադրանքը, սակայն՝ որոշ անհասկանալի պակասներով: Աւելի համառօտ պատմող Ղազար Փարպեցու մօտ յաճախ նկատուում է նաեւ վատ իմացութիւնից բխող բռնագրօսիկութիւն, բայց ինչ-ինչ դէպքերում նա լրացնում կամ գոնէ հաստատում է Եղիշէի հաղորդածը:

³ Ըստ՝ Եղիշէ 1957: Բացի քննական հրատարակութեան այս էջերից՝ նշում ենք նաեւ «Մատենագիրք Հայոց»-ի հտ. Ա-ում (Անթիլիաս, 2003) վերահրատարակուած այդ բնագրի նախադասութիւնների համարները եւ էջերը:

ին ի տեղուզն... [30 անուն ցանկից յետոյ] ամենեքեան համագունդք հասանէին **ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտագու,** եւ լինէր հանդէս համարուն **վաթսուն եւ վեց հազար** այր **ընդ հեծեալ** եւ **ընդ հետեակ:**

[էջ 105-106, նախ. 51-56, էջ 641-642] Զայս ասէր [Վարդանն իր ճառը], եւ **անդէն ի դաշտին զտեղի առեալ՝ զգաւրսն զետեղէր** եւ յամենայն կողմանց տակաւ զայրուծին կազմէր: Իսկ յետ բազում ատուրց զարագլուխն Պարսից խաղայր գայր ամենայն հեթանոսական բազմութեամբն: Եւ **եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Վեր եւ ի Զարեանդ գաւառ,** եւ անդէն ի գաւառին զտեղի առեալ՝ բանակ բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր իբրեւ զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ: Գունդ բազում հատանէր ի զաւրաց նորա, ասպատակաւ արշաւէր, յաւարի առնով կամէր զգաւառս բազումս: Զայն իբրեւ լուան զաւրքն Հայոց, սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց՝ Առանծար անուն ընտրեցին յամենայն զաւրականէն... Ել ընդ առաջ նորա **հազարաւք երկու, հար սատակեաց զբազմութիւն գնդին,** եւ զմնացեալսն ի նոցանէ անդրէն փախստական ի բանակն արկանէր:

[էջ 114-120, նախ. 115-120, էջ 652-660] Յետ այսորիկ իբրեւ ետես զաւրավար գնդին Պարսից, եթէ հատան պատգամաւորքն ի միջոյ **խաբել զնոսա** եւ բարձաւ **յոյս ականկալութեան իւրոյ ցրուել զնոսա յանքակ միաբանութենէն,** յայնմ ժամանակի յառաջ կոչէր զանաւրէնն Վասակ եւ զամենայն ուրացեալ իշխանսն, որ էին ընդ նմա յաշխարհէն Հայոց¹. հարցանէր զնոսա եւ ուսանէր ի նոցանէ զհնարագիտութիւն յաղթութեան: Եւ իբրեւ ուսեալ տեղեկացաւ զառն առն իւրաքանչիւր քաջութիւնս, կոչէր եւ զբազումս ի զաւրագլխացն, որ էին ընդ իւրով ձեռամբ, եւ հրամայէր ածել զառաջեալ զերամակս փղացն եւ ի գունդս գունդս զգազանսն բաժանէր եւ **առ մի մի փիղ երեք հազար սպառազէնք...** Կարգէր կազմէր զգաւրսն ամենայն, եւ տարածանէր երկայնէր **զճակատն յերկայնութիւն դաշտին** մեծի... զընտիր ընտիր նահատակացն շուրջ զիրեաւ գումարէր եւ այսպէս ամրացուցանէր զգունդն Մատեան իբրեւ զաշտարակ մի հզար եւ կամ իբրեւ զբերդ մի անմատոյց: Նշանս բաշխէր, դրաւս արձակէր եւ ի ճայն մեծի փողոյն պատրաստ հրամայէր լինել: Իսկ զգունդն Ապարհացի եւ զԿատշացն եւ զՀոնաց եւ զԳեղաց եւ զայլս եւս ամենայն զընտիր ընտիր մարդիկ զաւրուն

¹ Այս հատուածի շարադրանքի բովում է, որ Եղիշէն, կարծես թէ, բաց է թողել (եթէ, իհարկէ, չհամարենք, որ, գուցէ, նախորդող հատուածի հետ է խառնել) Պարսից բանակի՝ Խոյից դէպի Աւարայր ընթացած զօրաշարժի նկարագրութիւնը (այն ունի Ղազար Փարպեցին):

ի մի վայր ժողովէր, եւ **հրաման պատուիրանի տայր ընդ յաջմէ կողմանէ իւրոյ գնդին պատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց զաւրավարին**¹:

Իսկ արին Վարդան յառաջ մատուցեալ եւ զաւազանին հարցանէր եւ միաբան ամենեցուն խրատու զզաւրագլուխսն կարգէր: Զգունդն առաջին տայր ի ձեռն իշխանին Արծրունեաց, եւ նիզակակից նմա՝ զմեծ իշխանն Մոկաց... Եւ զգունդն երկրորդ տայր ի ձեռն Խորենայ Խորխոռունոյ, եւ նիզակակից նմա՝ զԸնծայինն եւ զՆերսէս Քաջբերունի: Եւ զգունդն երրորդ մատուցանէր ի ձեռն Թաթլոյ Վանանդացոյ, եւ նիզակակից նմա հրամայէր զՏաճատ Գնթունի... **Յանձն իւր առնոյր զգունդն չորրորդ**, եւ նիզակակից իւր զքաջն Արշաիր եւ զհարազատ եղբայրն իւր զՀամազասպեան: **Կարգէր եւ կազմէր զճակատն՝ յորդորելով ընդ ամենայն երեսս դաշտին** դէմ յանդիման Արեաց գնդին, **առ ափն Տղմուտ գետոյն**²: Եւ իբրեւ այս այսպէս պատրաստեցան, երկոքեան կողմանքն լի սրտմտութեամբ եւ մեծաւ բարկութեամբ զայրանային եւ **զազանացեալ զաւրութեամբ յիրեարս յարձակէին**, եւ ամբոխ աղաղակին երկոցունց կողմանց իբրեւ **ի մէջ ամպոց շփոթելոց ճայթմունս գործէր**, եւ հնչումն ձայնից **զքարանձաւս լեռանցն** շարժէր... Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տազնապին եւ զաղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն՝ առ ի յանդուգն յարձակմանէն զմիմեանս բախելով... Եւ խումբ արարեալ ամենայն բազմութեանն՝ **զգետն ի մէջ փակէին**, եւ զանգիտեալ գունդն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն՝ **զտեղեան զեռալ** սկսան: **Իսկ գունդն Հայոց հասեալ անցանէին, ձի ի վերայ առեալ՝ յարձակէին մեծաւ զաւրութեամբ**, սաստկապէս բախեալք ընդ միմեանս՝ յերկոցունց կողմանց բազում վիրաւորք յերկիր անկեալ դիաթաւալ խաղային:

¹ Այս վերջին՝ խիստ կարեւոր հատուածն ակնարկում է, որ ճակատամարտի նախորդ օրը հայկական ձախ՝ Խորէն Խորխոռունու թելը Վարդան Մամիկոնեանի կազմած ծրագրի համաձայն հետետողականօրէն **սեղմել է** (Տղմուտի արեւելեան ափին իջնող բլրաշարի վրայից) Պարսից զօրքի ռազմերթի յետնապահ խմբերին դէպի Աբարաբաշի գետանցի արեւմտեան ափը, ինչով նրանց **աջ թելում** («յաջմէ կողմանէ իւրոյ գնդին») յատուկ լարում է ստեղծել:

² Ի դէպ, նշելի է, որ Եղիշէն Աւարայր անունը լոկ մի տեղ է տալիս, այն է՝ իր երկի ասարտական բանաստեղծական զեղումների ենթազլխում. «...նովաւ եւ վկայքն ցնծացեալ բերկրին: Նովաւ եւ **դաշտն Աւարայրի** պայծառացեալ ծաղկայից լինի, ոչ յանձրեաբեր ամպոց, այլ ի սուրբ եւ յարինաբուխ վկայից ցանեալ եւ ցրուեալ սպիտակութիւն սուրբ ոսկերացն: Յորժամ կոխեսցեն ամենավաստակ ոտք խոստովանողին զլայնատարած **տեղիս պատերազմին**, թէպէտ եւ երկիր իցէ ըստ բնութեան, յորժամ կենդանի մարտիրոս ընդ նա շրջեսցի, կենդանի առ կենդանիս երթեալ՝ ամենայն աշխարհին կրկին լինի կենդանութիւնն» (Եղիշէ 1957, 188-189, է յեղանակ [Բ], նախ. 58-59, էջ 746):

Յայնմ մեծ տազնապի ի վեր հայեցաւ քաջն Վարդան եւ տեսանէր զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց Պարսից զաւրուն, զի **զձախակողմն շարժեցին զՀայոց գնդին. մեծաւ ուժով յարձակէր ի տեղին, եւ զաջ թեւն Պարսից գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգազանաւքն, եւ շրջան առեալ՝ կոտորէր մինչեւ ի նոյն տեղի:** Եւ այնպէս շտապ տազնապի ի վերայ հասուցանէր, մինչեւ **գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան** ի մեծ ամուր պատրաստութենէն, դեռ եւս քաջ քաջ ի փախուստ դառնային:

Ապա դէտակն ի վեր ամբառնայր Մուշկան Նիսալաւորտ, **քակեալ գոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց եւ զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանցն:** Վասն որոյ զաղաղակ բարձեալ՝ **քաջալերէր շուրջ զիրեաւ զգաւրս Արեաց, որք զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Վարդանայ:** Եւ անդէն ի տեղուցն երկոքին կողմանքն զպարտութիւն խոստովանէին, եւ առ յոյժ թանձր անկեալ դիականցն իբրեւ զքարակոյտս դերբկաց երեւէին: Զայն **իբրեւ ետես Մուշկան Նիսալաւորտ, մնայր գազանացն Արտաշրի,** որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին իբրեւ յամուր քաղաքի. եւ ի ճայն մեծ գալարափողոցն **զիր գունդան ստիպէր** եւ յառաջամարտիկ զաւրաւքն զնա ի մէջ փակէր:

Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցաւքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղուցն գործեաց, **յորում տեղուց եւ ինքն իսկ արժանի եղև առնուլ զկատարեալ նահատակութիւնն:**

Եւ յերկարել գործոյ պատերազմին՝ **աւրն տարածամէր** եւ մաւտ առ երեկս կարճատէր. բազմաց արահասք մահու հասանէին, մանաւանդ ի թանձրութենէ անկեալ դիականց մաւտ առ մաւտ խտացեալ իբրեւ զփայտահարս մայրաւորաց: Անդ էր տեսանել զբեկումն նիզակացն եւ զխորտակումն աղեղանց. վասն այնորիկ եւ ոչ կարէին կալ ճշմարտիւ ի վերայ սուրբ մարմնոյ երանելեացն... Եւ որք մնացեալքն էին՝ **վատնեալք եւ ցրուեալք լինէին ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն.** եւ յորժամ պատահէին միմեանց՝ դարձեալ միւս անգամ զմիմեանս սատակէին... Եւ **քանզի գարնանային էր ժամանակն,** ծաղկալից դաշտքն դառնային յորդահոսանս արեանց բազմաց: Մանաւանդ յորժամ տեսանէր ոք զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին՝ լսել զմնչիւն խոցելոցն եւ զմոնչիւնս բեկելոցն, զթաւալզլոր խաղալ սողալ վիրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթաքուստ լքելոցն... զվայ եւ զաւաղ բարեկամացն: **Քանզի ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յաղթեաց, եւ կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան:** Բայց քանզի անկեալ էր զաւրավարն Հայոց ի մեծ պատերազմին, ոչ որ գոյր այնուիտեւ ի մէջ գլխաւոր, յոր յեցեալ ժողովէին գունդք մնացելոցն: Թէպէտ եւ բազում այն էր, որ ապրեցան, քան թէ՛ որ մեռանն, սակայն ցանեալ ցրուեցան, եւ **հասեալ**

անկանէին ի տեղիս տեղիս յամուրս աշխարհին, եւ բռնանային ի վերայ բազում գաւառաց եւ բերդից, զոր եւ ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր:

Եւ այս անուանք են քաջ նահատակացն, որ անդէն ի տեղւոջն կատարեցան.

Յազգէն Մամիկոնէից Քաջն Վարդան հարեր երեսուն եւ երեք արամբք. յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն Կորովի իննետասն արամբք. յազգէն Պալունեաց Արին Արտակ յիսուն եւ եւթն արամբք. յազգէն Գնթունեաց Զարմանային Տաճատ իննետասն արամբք. յազգէն Դիմաքսենից Իմաստունն Հնայեակ քսան եւ երկու արամբք. յազգէն Քաջբերունեաց Հրաշակերտն Ներսէս եւթն արամբք. յազգէն Գնունեաց Մանուկն Վահան երիւք արամբք. յազգէն Ընծայնոց Արդարն Արսէն եւթն արամբք. յազգէն Սրուանծտայ Յառաջադէմն Գարեգին երկու հարազատաւքն եւ ութուտասն արամբք: Այս երկերիւր ութուն եւ եւթն նահատակք, ընդ ինն մեծամեծ նախարարսն անդէն ի տեղւոջն կատարեցան: Եւ յարքունի տանէն եւ ի տանէն Արծրունեաց եւ յիրաքանչիւր յայլոց նախարարաց տանէն... եւ այլ եւս եւթն հարեր եւ քառասուն այր, որք զանուանս իւրաքանչիւր ի դպրութիւն կենաց գրեցին... Եւ միահամուռ լինի ամենայն **հազար եւ երեսուն եւ վեց:** Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն¹ [A ձեռ. եւ հեթանոսաց] անկանէր յայնմ աւուր **երեք**

¹ Տեղին նշենք, որ ինչպէս ցոյց տուեց Մորուս Հասարթեանի 1966 թ. «Որտե՞ղ է թաղուած Վարդան Մամիկոնեանը» յօդուածի (տե՛ս Հասարթեան 1985, 65-78) հետքերով «Երկիր եւ մշակոյթ» միութեան կազմակերպած Անգեղակոթի գիտարշաւը (24-25 Յուլիս, 2017), ըստ ամենից հաւանական վարկածի, անկախ ժողովրդական ասանդութիւնից՝ հէնց Անգեղակոթի վերին տապանատան՝ թէկուզեւ հետագայում ժողովրդի կողմից «Վարդանի գերեզման» անուանուած կոթողի կամ կոթողների (Եղիշէի խօսքով՝ «Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա [Վարդանանց/» տակ են թաղուած (ինչպէս որ մի մասն էլ, թերեւս՝ Շաղատի եկեղեցու առջեւ, որն այն դարերում Սիւնիքի գլխատուր եկեղեցին էր) Աւարայրի ճակատամարտի մասնակից՝ Վասակ Սիւնու կողմնակից սիւնեցի ազնուական զոհերի (Եղիշէի՝ «ուրացելոցն») դիերը, որ Վասակը ճակատամարտի յաջորդ օրը, անկախ որեւիցէ դժուարութիւնից պիտի սայլերին բարձած եւ ուղարկած լինէր Սիւնիք (այն դարերում ընդունուած պարտադիր կարգի համաձայն՝ հայրենի կալուածքում կամ երկրամասի գլխատուր սրբավայրում ամփոփելու համար): Հաւանական է մտածել, որ հէնց այդ սգոյ թափորի մէջ նա տեղաւորել էր նաեւ իր պատուաւոր աւարը դարձած՝ սպարապետի եւ Վարդանանց միւս 8 կամ 9 ազնուազարմ նահատակների մասունքները, որոնց, սակայն, թաղել են (Վասակի բացակայութեամբ) մէկ այլ մօտիկ տեղ, թերեւս՝ Անգեղակոթից Շաղատ իջնող ճանապարհին գտնուող եւ շրջակայ ժողովրդի կողմից այսօր չափազանց սիրուած «Սուրբ Վարդան» կիսաժայռափոր մատուռի խորանում կամ մուտքի առջեւ:

հազար հինգ հարիւր քառասուն եւ չորք այր²: **Ինն այր ի նոցանէ ի մեծ պատուաւորացն էր**, վասն որոյ եւ կարի յոյժ ի խոր խոցեցաւ Մուշկան Նիսալաւորտ: Մանաւանդ իբրեւ ետես զանհնարին հարուածսն **Երեքպատիկ զիրոյ գնդին քան զՀայոցն**, բեկաւ անկաւ զաւրութիւն ուժոյն իրոյ, եւ ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն...»:

Ղազար Փարպեցի. «[գլ. Բ.լէ, էջ 69³, նախ. 8-13, էջ 2265-2266] ... առաքէր երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան միաբանութեամբ ասագանոյն... սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում անուն էր **Առանծար**, իբրեւ երեք հարիւր հեծելով՝ **երթալ լրտեսել զբազմութիւն զաւրացն Պարսից...** Եւ երթեալ Առանծար եւ գունդն, որ ընդ նմա՝ ... զհզար վերջապահ թելով միով անկեալ՝ **զբազումս հանէին ընդ սուր, եւ զայլս փախստականս արարեալ արկանէին** ի զաւրն Պարսից. եւ ինքեանք դարձեալ **ողջանդամք հասանէին ուրախութեամբ ի գունդն Հայոց...** Պատմէին եւ վասն զաւրագլխացն, թէ Մուշկանն Նիսալաւորտ եւ Դողվճն [ծեռ.՝ Դողովճն] են. տային գիտել եւ զայն եւս սթափութեամբ **հասանել ի միջոյ կողման աշխարհիս**: Զոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց եւ որ ընդ նմայն էին՝ եւս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղվաղակի պատահելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան... եւ երկրորդ՝ ասէին, **թերեւս անդէն ի տեղոջն ի Հեր եւ ի Զարեանդ գաւառին վճարին էլք գործոյն պատերազմին**, եւ ոչ ոք լինէր արգել զաւրուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ եւ գերելով յարծակել եւ վնասել: Եւ սոցա թէպէտ եւ ածեալ զայսպիսի ինչ զմտաւ կամէին փութալ՝ սակայն եւս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին գունդն Պարսից **ի գաւառն Արտագ, հուպ ի գեաւոն, որ կոչի Աարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին**, զոր **ընտրեաց յաղագս երկիւղի զաւրացն Հայոց**. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, եւ ի միջի նորա ածեալ դակիչ բանակէին:

[գլ. Բ.լթ, էջ 71-73, նախ. 1-12, էջ 2268-2269] Վասն զի **մերձեալ էր այնուհետեւ ժամ ելից արեգական**, եւ գունդն Պարսից **ճակատել ի պատերազմն պատրաստէին եւ վառէին**, եւ սուրբն Վարդան՝ տէրն Մամիկոնէից, բաժանեալ զիր գունդն յերիս առաջս՝ միջոցի գնդին կարգէր գլխաւոր զտէրն Արծրունեաց եւ զմարդպետն Միհրշապուհ՝ հանդերձ իշխանան Արշարունեաց Արշարաւ եւ երանելի արամբն Արտակաւ՝ իշխանան Մուկաց, եւ այլ ասագ նախարարաւքն. եւ կողմանն աջոյ կարգէր ասագ՝ գերա-

² Այսպիսով, Աարայրի ճակատամարտի վճռորոշ արդիւնքներից մէկն էլ այն էր, որ պարսիկների եւ «ուրացողների» կորուստները գրեթէ **3,5 անգամ** անելի էին, քան ուխտապահ հայերինը:

³ Ըստ՝ Փարպեցի 1904: Նշում ենք նաեւ «Մատենագիրք Հայոց»-ի հտ. Բ-ի (Անթիլիաս, 2003) բնագրի էջերը եւ նախադասութիւնների համարները:

նելին Մա[ղ]խազ Խորէն⁴, հանդերձ երանելեան Թաթլաւ, տեսոն Վանան-դայ, եւ սուրբ արամբն Ներսեհի Քաջբերունոյ եւ այլ աւագ նախարարաւքն. եւ ընդ ահեկէն կողմանէ պատրաստէր զինքն իրով գնդովն եւ իշխանան Առաւելենից Փափագաւ եւ այլ իշխան նախարարաւքն Հայոց. քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երեւէր ղակիշ գնդին Սիւնի զարուն եւ այլ զարաւոր արանց նշանք դրաւիցն: Եւ զՀամագասպեան զիր եղբայրն թողոյր վերջապահ եւ պատուիրէր նմա՝ մի՛ զոք բռնադատել, այլ յորդորել միայն բանիւք՝ յաղագս իրեանց փրկութեան:

Եւ այսպէս բաժանեալ յերիս առաջս զգարսն Հայոց սրբոյն Վարդանայ, եւ **արհնեալք ի բերանոյ սուրբ քահանայիցն**, արհնաբանելով զԱստուած՝ **յարծակէին ի վերայ միմեանց երկոքին կողմանքն**, Հայոց եւ Պարսից: Եւ ելելս արարեալ այնուիտեւ՝ յառաջէին արք ցանկացաւորք մարտիրոսութեան պսակին, **եւ զգարսն Պարսից ի փախուստ դարձուցանէին զառաջինն**: Իսկ այլ բազմութին զարացն Հայոց, որք առ հարկի եւ ոչ կամաւ, մանաւանդ զի եւ զայլս յերկուանալոյ եւ դարձուցանելոյ յետս, որք երկնից բարութեանց ցանկացեալք էին՝ անդէն ի փախուստ դարձեալ կորնչէին զյախտենից կորուստն: Եւ տեսեալ զարացն Պարսից զգունդն Հայոց լքեալս եւ պարտասեալս առ ի կոտորել զագզն իրեանց, հայեցեալ եւ յայն եւս, զի փախուցեալ երթային զարքն Հայոց, ի մէջ առեալ շուրջ գնդաւք՝ պատեալ ծովանային. ուր եւ ցանկալի խնդրոյն դիպեալք՝ կատարէին այնոքիկ: Ստիպով այնուիտեւ զիտ փախստէիցն Հայոց անցանէին զարքն Պարսից. որոց հասեալ՝ զմանս կոտորէին, եւ զայլ ոմանս արգելեալ ի տեղի ինչ ամրոց արգելուին. որոց ոմանք հատեալ զնիզակափակ գիշերոյն պահապանացն եւ զբազումս ի նոցանէ կոտորեալ՝ գնացին ողջանդամք: Եւ այգոյն ի փախստէիցն Հայոց ձերբակալ արարեալ՝ ածին ի բանակն եւ կոտորեցին սրով, եւ զայլս բազումս արկեալ՝ զփղաւք սպանանէին. եւ մնացորդք փախստէիցն յայլ եւ այլ տեղիս Հայաստան աշխարհիս ցրուեցան: Բայց որ ի ժամուն երանելի եւ երկնաւոր կոչմանն եղեն արժանաւորք ընդ սրբոյն Վարդանայ եւ նահատակեցան՝ են այսոքիկ... /տրուած են նոյն՝ Եղիշէի թուարկած նախարարական անունները/ Եւ **որպէս շատ խուզիւ եւ բազում քննութեամբ հարցեալ եւ ուսաք զնահատակելոցն թիւս**, որք ի տեղւոջ պատերազմին պսակեցան ընդ աւագ նախարարսն՝ երկերիւր եւաթանասուն եւ վեց այր: Եւ զորս յամրոցացն իջուցեալ սպանին սրով եւ կամ փղաւք կոխեցին՝ եւաթն հարիւր եւ յիսուն այր. որք լինին միահամուռ **հազար երեսուն եւ վեց այր**... Իսկ ի զարացն Պարսիցն, որք անկան ի

⁴ Խորէն Խորխոռունու եւ ստորեւ Ներսեհ Քաջբերունու մասին Փարպեցու այս տուեալները ճիշտ չեն. իրականում նրանք եղել են Հայոց զօրքի **ծախ** թետու եւ զոհուել այնտեղ՝ ի տարբերութիւն միւս երկու թետերի հրամանատարների:

պատերազմին յաւորն յայնմիկ, զոր ստուգի համարեալ, **պատմեցին մեզ, տեղեկացեալք ի զարագլիսացն Պարսից՝ երեք հազարք հինգ հարիւր քառասուն եւ չորս այր**»:

Թովմա Արծրունի, գլ. Բ.ա⁵. «Բայց իբրեւ եղև մեծ պատերազմ սրբոյն Վարդանայ ընդ Մշկանին եւ ընդ զարս Պարսից ի **յԱւարայրեան դաշտին, յԱրտազական գաւառին...** Եւ անդ Վահան Արծրունի խոյակապ եւ յակնատոր քաջամարտութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճակատ վառեալ զպատերազմն, իբրեւ հուր ընդ եղեգն ճեմելով ի մէջ քաջ ախոյեանացն Պարսից: Եւ իբրեւ ռազմ երկոցունց կողմանցն խոնեցաւ, եւ ձախոյ կողման թեւն Հայոց պարտել սկսաւ, եւ սրբոյն Վարդանայ մտրակեալ գերիվարն ի փախուստ զախոյեանսն Պարսից դարձուցեալ եւ զկողմն իւրոյ ձեռին գնդին զարացուցեալ՝ անդ Վահան Արծրունի, **ընդմիջեալ զգունդն Պարսից՝** դարձուցանէ ընդդէմ Վարդանայ. եւ անյապաղ ... ընկեցեալ ի զարացն Պարսից գունդ մի հարուստ՝ արք իբրեւ ՃԻւ: Ի վեր կառուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ՝ տեսանէ զանարեւնն Վասակ Սիւնեաց տէր, եւ զհետ նորա աճապարեալ՝ **արկանեն գնա ի յամրափակ զինեալ վաշտն ի մէջ փղացն.** եւ քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ՝ մեռանին ի միասին քաջքն եւ ընտիրքն, մեծ նահատակք Վարդան եւ Վահան, եւ զվկայիցն անուն ժառանգեալ՝ կատարեցան ի Քրիստոս սուրբ գունդն Հայոց, ՈՂԶ [696] ոգիք: Եւ պատմի այս **ի համառատութեան Աբրահամու Խոստովանողի:** Բայց թէ է՞ր աղագաւ պատմութիւն վկայութեան Վահանայ ոչ է գրեալ ի զիրս Եղիշէի պատմագրի՝ ստուգապէս առանց յերկուանալոյ ցուցանեն քում ուսումնասէր քաջահմտութեանդ»⁶:

Ահա այս բնագրերն են ամրապնդում մեր համոզումը, որ Աւարայրի ճակատամարտն ունեցել է հէնց վերոնշեալ՝ **բնական յարմար դիրքում ռազմերթը կասեցնելու բնոյթը**, այլ ոչ թէ՛ բաց դաշտում **իրար դիմաց երկար կանգնելու** եւ չգիտես ինչու՝ հէնց փոքրաթիւ Հայոց զօրքի գրոհելու, ինչպէս որ դա ընկալում են Ղարազիադիինի բաց դաշտի վարկածը պնդողները (ինչ-որ տեղ՝ ստիպուած): Ընդ սմին՝ ախոյեանները ե՛ւ բուն մարտի ընթացքում, ե՛ւ նախորդիւ դրսեւորել են սպասելի ռազմական հմտութիւն ու հետեւողականութիւն: Արտաշատի զօրահաւաքից յետոյ Հայոց բանակն իջել է իր ծրագրած բախման վայրը՝ «Արտագու» (նոյն՝ Աւարայրի) դաշտ,

⁵ Թովմա 1887, 79-80; Թովմա 2006, 91; Թովմա 2010, 117-118:

⁶ Աշխատասիրող Մ. Դարբինեան-Մէլիքեանն այս յղման համար ծանօթագրում է. «Յատկանշական է, որ Վահան Արծրունու անհաւաստի պատմութեան միակ աղբիւրն է մեզ չհասած Աբրահամ Խոստովանողի Համառոտութիւնը, որի գոյութեան մասին հաղորդում է առաջին անգամ եւ միայն Թով. Արծրունի»: Այդ հանգամանքը դարձնում է կասկածելի սոյն վկայակոչման ճշմարտութիւնը»: Վերջին պնդումը, սակայն, մեզ չափազանց խիստ է թում:

անցկացրել զորատես (ըստ Եղիշէի՝ 66 հազ. հեծեալ ու հետեալ) եւ նախապատրաստել տարածքը: Սահմանային Հերում կիտուող պարսիկներն ու «ուրացողները» նախ ձգտել են մեծաքանակ ուժի ցուցադրումով եւ քրիստոնէութեան թոյլատրման կեղծ (յամենայն դէպս՝ վստահելի չերաշխատրուած) խոստումով կոտրել հայերի դիմադրելու կամքը եւ լոկ դրա տապալումից յետոյ են դասական ռազմերթի կարգով շարժուել դէպի Արտաշատ մայրաքաղաք: Իրենց դէմ ուղարկուել է Արտագի տէր Ամատունիներից Առանձար սեպուհի մորբի ջոկատը (2 հազ. հեծեալ), որը մեծ վնասներ է պատճառել մթերք ամբարող (ֆուրաժիր) խմբերին, ապա Պարսից բանակն իր յետեւից «բերել» վաղօրօք ընտրուած վայրը («գոր ընտրեաց յաղագս երկիւղի գաւրացն Հայոց»)՝ «ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին»⁷:

Պարսիկներին թոյլ են տուել անցնել Աբարաբաշի գետանցը, բայց յաջորդ գետանցի դիմաց նրանք տեսել են զինավառ Հայոց գնդերին, ում ողջ տեսքն ասում էր, որ լոկ իրենց յաղթելու դէպքում թշնամին կը շարունակի ճանապարհը՝ առաջ կամ յետ: Անշուշտ, Վարդանի խնդիրը հակառակորդին պարզապէս ռազմերթի վրայ անսպասելի դիմաւորելը չէր (Մուշկանի լաւ վարժուած զօրքը պարտաւոր էր պատրաստ լինել նաեւ նման՝ երթից անվնաս ծաւալուելու ռազմագործողութեանը), այլ նրա մտալիցումն էր՝ ոսոխին ճակատամարտ պարտադրել այն բնական դիրքերում (կոնկրետ՝ բնական արգելք գետանցների միջեւ), որտեղ Հայոց զօրքը կ'ունենար լիարժէք ծաւալուելու տարածք, իսկ առնուազն կրկնակի գերակշռող եւ փղերով ու գումակով ծանրացած այդ ոսոխը՝ ոչ: Նման կերպ պարսիկներին ստիպել են սեղմուելով տեղաւորուել 3 գետանցների յետեւում, ուր եւ նրանք սկսել են հնարաւորինս ծաւալուել («տարածանէր երկայնէր զճակատն յերկայնութիւն դաշտին մեծի»): 3 գետանցների առջեւ 3 գնդեր դասաւորած Վարդանը, տեսնելով թշնամու «տարածուելը» (այլ ոչ թէ՛ հէնց ընթացքից կենտրոնով գրոհելը), կատարել է իր մշակած ծրագրի յաջորդ քայլը. նա իր առանձնացրած չորրորդ՝ հարուածային հեծեալ գնդով («յանձն իւր առնոյր զգունդն չորրորդ»), ըստ ամենայնի՝ գաղտնի (այսինքն՝ գիշերը եւ երկու գիւղերի միջեւ գետի արեւելեան ափին իջնող բլրաշարի թիկունքով) տեղափոխուել է հայկական ծախ թելի դիրքերը, որտեղից էլ Մայիսի 26-ի վաղ առաւօտեան («մերձեալ էր այնուհետեւ ժամ ելից արեգական») Խորէն Խորխոռունու ձախակողմեան գնդի հետ միասին Աբարաբա-

⁷ Առանձար Ամատունու գործողութիւնների վերլուծութիւնը տե՛ս Хачатурян 1992, 129; Айвазян 2016, 212-215. Հարկ է նշել, որ վերջին մենագրութիւնը հանգամանալից պատասխան է տալիս ծագող գրեթէ բոլոր մեծ ու փոքր հարցերին եւ դրանով ուրիշ հետազօտողի համար ստեղծում ոչ մի կարելու իրողութիւն բաց թողած չլինելու վստահութեան մեծարժէք պատեհութիւն:

շի գետանցով շեշտակի անցել է Տղմուտի արեւմտեան ափը (ծագող արեւի կողմից) ու գրոհել թշնամու աջ թեւի, այսինքն՝ համալրուած յետնապահի եւ գումակի վրայ («գունդն Հայոց հասեալ անցանէին, ճի ի վերայ առեալ՝ յարձակէին մեծաւ զարուօթամբ, սաստկապէս բախեալք»):

Այդպիսի գրոհի նպատակն էր՝ ջախջախել թերի ծաւալուած եւ գլխատր ուժերը կենտրոնում դասաւորած (այդ թում՝ մեծահոշակ «Մատեան» գունդը) թշնամու աջ թեւի մարտաշարքերը, դրանց մնացորդները շարտել («զլորել») կենտրոնի շարքերի վրայ ու ծագած խուճապի արդիւնի շնորհիւ փախուստի մատնել ամբողջ հսկայ բանակին: Նոյն պահին գրոհ են սկսել նաեւ միւս երկու ճակատները, սակայն այնտեղ մինչեւ վերջ գերակշռել են նետածգութիւնն ու նիզականետութիւնը («ի մէջ ամպոց շփոթելոց ճայթմունս գործէր»), իսկ գետանցում չի արուել («խումբ արարեալ ամենայն բազմութեանն՝ զգետն ի մէջ փակէին, եւ զանգիտեալ գունդն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն՝ զտեղեան զեռալ սկսան»):

Հայոց ճախակողմեան գնդերին գրեթէ յաջողուել է կատարել խնդիրը եւ, կատարելապէս ջախջախելով Պարսից աջ թելը՝ ընդհուպ մօտենալ կենտրոնին («զաջ թեն Պարսից գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգագանաւքն, եւ շրջան առեալ՝ կոտորէր... մինչեւ գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծ ամուր պատրաստութենէն, դեռ եւս քաջ քաջ ի փախուստ դառնային»): «...եւ զգաւրսն Պարսից ի փախուստ դարձուցանէին զառաջինն»): Տարաբախտաբար՝ հայ զինականներից շատերն սկսել են հետապնդել ու ոչնչացնել՝ աւելի մեծ չափով դէպի յետեւի ճորակները նահանջող պարսիկներին («ի գնդէն Հայոց եւ զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանցն»), ինչն, անշուշտ, կազմակերպական-կարգապահական չներուող թերութիւն է եղել: Այդ ընթացքում բազմափորձ Մուշկանը հասցրել է համախմբել ուժերը («քաջալերէր շուրջ զիրեաւ զգաւրս Արեաց, որք զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Վարդանայ») եւ իր կենտրոնի մարտունակ գնդերը շրջել Վարդանի զօրախմբի դէմ՝ ի վերջոյ, օղակելով նրան («մնայր գազանացն Արտաշրի, որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին... ի ձայն մեծ գալարափողոցն զիր գունդսն ստիպէր եւ յառաջամարտիկ զաւրաւքն զնա ի մէջ փակէր»): Չնայած դրան՝ անզիջում մարտը շարունակուել է մինչեւ մայրամուտ («յերկարել գործոյ պատերազմին՝ արն տարաժամէր եւ մաստ առ երեկս կարճատէր»): Այն դադարել է լոկ Հայոց սպարապետի, երիտասարդ Վահան Արծրունու (կենտրոնի «պասի») գնդից արիաբար ճեղքելով Վարդանի շրջապատուած խմբին միացած) ու արդէն ոսոխի «նախճիրը» մարտավարական գերխնդիր դարձրած իրենց մի քանի հարիւր կարգապահ զօրակիցների նահատակութիւնից յետոյ («կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցաւքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեաց, յորում տեղւոջ եւ

ինքն իսկ արժանի եղել առնույլ գկատարեալ նահատակութիւնն»; «...եւ գվկայիցն անուն ժառանգեալ՝ կատարեցան ի Քրիստոս»)՝⁸:

Սակայն թէկուզ այդ ծանր կորուստներով՝ թշնամուն շատ ատելի մեծ վնասներ պատճառած Հայոց բանակն Աւարայրում պահպանուեց եւ, գիշերը կազմակերպուած նահանջելով, երկրի ամրոցներում ու ծայրագաւառներում դեռ նոր ահեղ մարտեր մղեց. այնքան ամիսներ, մինչեւ, ի վերջոյ, եկաւ Սասանեանների իրական զիջումների օրը: Եւ դրանից յետոյ Եղիշէն արդէն կարող էր տալ Աւարայրի ճշգրիտ գնահատականն իր դիպուկ արտայայտութեամբ. «Քանզի ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յաղթեաց, եւ կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան»: Իսկ մեզ մնում է քաջ նահատակների համար լոկ սերնդէ սերունդ կրկնել. «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի՛»⁹:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ալիշան Հ. Ղ. 1890, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Ալիշան Հ. Ղ. 1901, Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Ակինեան Հ. Ն. 1969, Թաղէի եւ Սանդխտոյ վկայաբանութիւնը, ՀԱ, Վիեննա, 399-426:

Անանուն 2004, Վկայաբանութիւն Թաղէոսի Առաքելոյն ... Գիտ նշխարաց Թաղէոսի Առաքելոյն, Առաջաբանը եւ բնագիրը՝ Յ. Քէսուէանի, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 1-22:

⁸ Ուշագրաւ է, որ որոշ շեղումներով հանդերձ՝ ճակատամարտը գրեթէ նոյնանման փոկերով է դիտարկում նաեւ Արմէն Այվազեանը (հմմ. Айвазян 2016, 281-309).

⁹ Այս յօդուածին յաւելուած՝ Ռ. Թարումեան-Յակոբեանի սիրալիր օժանդակութեամբ մեր ձեւաւորած «Աւարայրի դաշտի տարբերակները» եւ «Աւարայրի ճակատամարտը» քարտզնէրում փորձել ենք դիտարժան ձեւով ցոյց տալ պատմական ճակատամարտի վայրի տեղորոշման բոլոր վարկածներն ու նրա ընթացքում կողմերի իրական զօրաշարժերը: Յաւարտս նաեւ նշենք, որ 2016 թ. Յուլիսի 15-ին՝ Արտագի Ս. Թաղէի վանքի ուխտի օրերի առիթով «Անի տուր» գործակալութեան հաւաքած 10-հոգանոց խմբով Աւարայր-Աբարաբաշի դաշտ իջանք այդ ուխտի կազմակերպիչ երկու նուիրեալների՝ ՀԱԵ Ատրպատականի թեմի աշխատակիցներ Կարէն եւ Քրիստ Մկրտչեան եղբայրների ու մի քուրդ տեղացու ուղեկցութեամբ (նորից շնորհակալութիւն բոլորին): Հայր Աթոնաս վրդ. Մովսէսեանը հոգեհանգստի կարգ կատարեց Աւարայրի նահատակ-հերոսների յիշատակին, իսկ մենք Երեւանից տարած ծաղկեպսակն իջեցրինք Տղմուտ՝ Էմամղլի-Բալայի գետանցի մօտ:

«Անուշաան Բարսեղեան» ԱԶ-ի՝ «Հայաստանի Հանրապետություն եւ ԼՂ Հանրապետություն» քարտեզ (մասշտաբ՝ 1:220000):

Ասողիկ 1885, Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Աշխատութեամբ Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ:

Ասողիկ 2011, Պատմութիւն Տիեզերական, Երկասիրութիւնը՝ Գ. Մանուկեան, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԵ, Ժ դար, Անթիլիաս:

Աստուրեան Յ. 1947, Պատմութիւն Հայոց, Բուենոս-Այրես:

Բասմաջեան Կ. 1914-1927, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ.-Պոլիս:

Եղիշե 1946, Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը, Թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ եւ ծանոթագրություններով պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Եր. (նոյնը՝ լրացեալ՝ Եր., 1958):

Եղիշե 1957, Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց... Ե. Տեր-Մինասեան, Եր.:

Երեմյան Ս. Տ. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Եր.:

Էփրիկեան Հ. Ս. 1902, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Թոխմախեան Ա. 1882, Մասիս լեռների հարաւային ստորոտներ, Հրապարակախօսութիւն..., Մասն Ա, պրակ Բ, Թիֆլիս:

Թովմա 1887, Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ի լոյս էած Ք. Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ:

Թովմա 2006, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը... Ս. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Եր.:

Թովմա 2010, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Անթիլիաս:

ԺԷ դարի հիշատակարաններ 1974, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա (1601-1620 թթ.), Կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր.:

Ինճիճեան Հ. Ղ. 1822, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Ինճիճեան Հ. Ղ. 1835, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հտ. Ա, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Իւզբաշեան Կ. 2005, Աարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պամանադրութիւնը, Եր.:

Լեո 1966, Երկերի ժողովածոյ, հտ. 1, Եր.:

Խաչիկեան Լ. Ս. 1999, Արտագի հայկական իշխանութիւնը եւ Ծործորի դպրոցը (Խաչիկեան Լ. Ս., Աշխատութիւններ, հտ. Բ, Եր., 43-121):

- Խորենացի 1913, Մովսիս Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս:
- Կոստանեանց Կ. 1877, Հիսուածք Հայոց մարզպանների պատմութեան առաջին մասի համար, գիրք Գ, Վիեննա:
- Հախնազարյան Ա. 2012, Արտագի երեք վանքերը, Եր.:
- Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ս. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1986, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1, Եր.:
- Հակոբյան Հ. 1934, Ուղեգրություններ, հտ. 2, ԺԺ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Եր.:
- Հակոբյան Հ. 2003, Աւարայրի ճակատամարտը (Պատմաքննական տեսություն), ՊԲՀ 1, 40-67:
- Հասրաթյան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Եր.:
- Հարությունյան Բ. Հ. 2008, Հայաստանի ազգային ատլաս, հտ. Բ, Եր.:
- Հարությունյան Բ. Հ. 2004, Հայաստանի պատմութեան ատլաս (Մաս Ա), Եր.:
- Հարությունյան Բ. Հ. 1988, Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, ՊԲՀ 3, 56-67; 4, 44-60:
- Հարությունյան Բ. Հ. 2001, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, Եր.:
- Հարությունյան Հ. 1947, Վարդանանց պատերազմը, Եր.:
- Մանանդյան Հ. 1936, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Եր. (նոյնը՝ Մանանդյան Հ. 1966, Երկեր, հտ. 1, Եր., 78-218):
- [Մանկունի Վ. վրդ.] 1868, Անընդհատ շարունակութիւն Առաքելական յաջորդութեան ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցույ Հայաստանեայց, «Արարատ», 54-56, 86-89, 102-105:
- Մարտիրոսյան Հ. 1988, Աւարայրի ճակատամարտի տեղը, ԼՀԳ 6, 82-88: «Մշակ», 1872, 7 Փետրուարի (հ^մ 7):
- Յակոբեան Ա. 2017, Սարգոն Բ-ի արշաւանքն Ուրարտու եւ հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնը, Մաս Բ. Սարգոն Բ-ի Բ. ա. 714 թ. արշաւանքի երթուղին Ուրարտուի տարածքում, «ՎԷմ», Թ(ԺԵ) տարի (հրատ. ընթացքում):
- [Շերմազանեանց Գ.] 1863, Գ. Շ.-ի օրագրից..., «Կոունկ Հայոց աշխարհին», հ^մ 6:
- Շերմազանեանց Գ. 1872, Թէ՛ ո՛ր են Աւարայր եւ Տղմուտ, «Արարատ», 423-427, 463-470:
- Շերմազանեանց Գ. 1873, Դարձեալ թէ՛ ո՛ր են Աւարայր եւ Տղմուտ, «Արարատ», 185-188:

- Սերէնո 1939, Սերէնոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց... ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Եր.:
- Սերէնո 1979, Պատմութիւն Սերէնոսի, Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգալյանի, Եր.:
- Սուփերը Հայկականք 1853, հտ. Ը, Վենետիկ – Ս. Ղազար:
- Վարդան վարդապետ 1960, Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Քննական հրատարակութիւն Հ. Պերպերեանի..., Բարիզ:
- Վարդանյան Ռ. 2001, Թաղէնոսի Առաքյալի եւ Սանդուխտ կոյսի վկայաբանությունը եւ նրա ժամանակը, «Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը. Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը», Եր., 61-70:
- Տէմիրճեան Վ. ծ. վրդ. 1974, Ատրպատական. Աշխարհագրական ծանօթութիւններ, Պէյրութ:
- Տեր-Պետրոսյան Լ. 1987, Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը, «Էջմիածին» ԺԱ-ԺԲ, 83-89; 1988, Ե-Զ, 44-54; 1989, Դ-Զ, 90-99:
- Փարպեցի 1904, Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս:
- Агабекян Г.О. 1967, К вопросу о месте Аварайрского сражения, ИФЖ 4, 91-114.
- Адонц Н. 1908, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб.
- Айвазян А. 2016, Армяно-персидская война 449-451 гг. Кампании и сражения, Ер.
- Акопян Р. Х. 2016, Локализация Тигранакерта и Тигранакертское сражение 6 октября 69 г. до н. э., Части 1 и 2, «Метаморфозы истории», Псков, № 7, 39–99; № 8, 95–126.
- Арутюнян А. Ж. 2015, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. – 298 г. н. э.), Ростов-на-Дону.
- БСЭ, 1949, Большая советская энциклопедия, 2-е изд., т. I, Москва.
- Дьяконов И. М. 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ 2(36), 257-358.
- Еремян С. Т. 1951, Народно-освободительная война армян против персов в 450-451 гг. (К 1500-летней годовщине), ВДИ 4, 41-60.
- СИЭ, 1970, Советская историческая энциклопедия, т. I, Москва.
- Хачатурян В. Н. 1992, Вопросы военного искусства в книге Егишэ «О Вардане и войне Армянской», ВОН, 126-139.
- Hewsen R. H., 1982, Ptolemy's chapter on Armenian investigation of his toponyms, REA XVI, 111-150.
- Hewsen R. H., 1987, Avarayr, «Encyclopaedia Iranica», III, Fasc. I, 32.

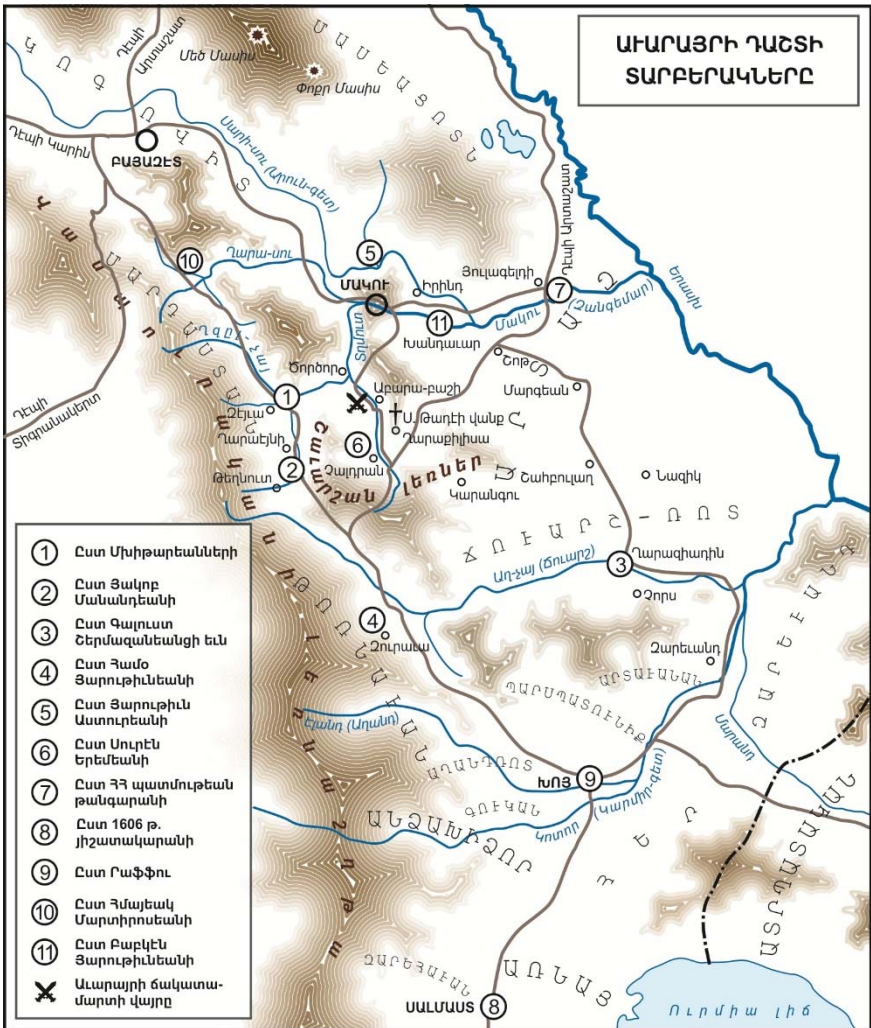
- Mayer W. 1984, Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr., Berlin.
- Ptol. 2006, Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie, Griechisch – Deutsch, Herausgegeben von A. Stückelberger und G. Grasshoff, Basel.
- Thureau-Dangin F. 1912, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J. C.), Paris.
- Van Esbroek M. 1972, Le Roi Sanatruk et l'Apôte Thaddée, RĒA IX, 243-283.

AGAIN ON THE PROBLEM OF THE LOCALIZATION OF AWARAYR FIELD IN ARTAZ PROVINCE

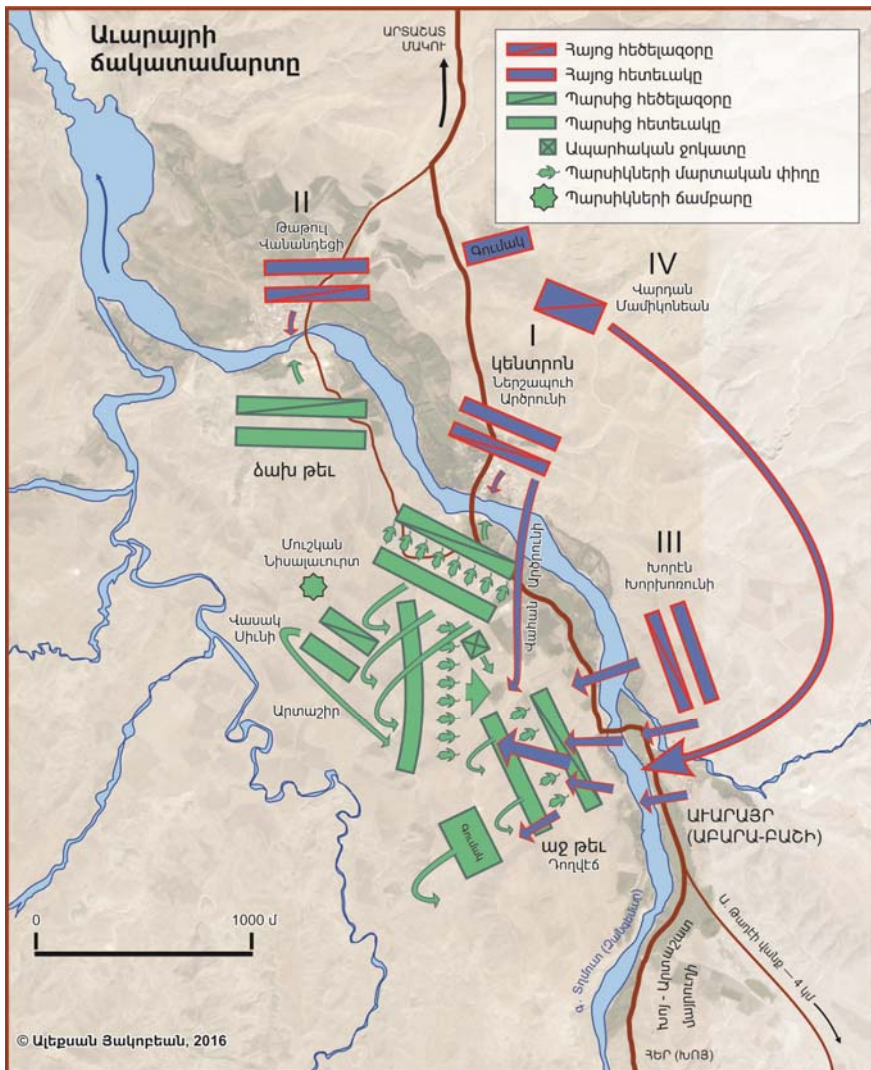
Hakobyan Aleksan
(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

The analysis of newly published large scale maps and Armenian classic sources (Eřishē, Łazar P'arpetsi etc.) shows that we should look for Awarayr field at Maku river's main upper inflow Zangemar's valley, near a small village named Abarabashi (cf. Abara-bashi – Awarayr), which is located 4 km north-west from St. Thaddē monastery in Artaz province (gawar). In that canyon the ancient trail from south to north, from Khoy city to Artashat capital passes through two river crossings, near Abarabashi and Emamgole-Bala villages (2 km away from each other). It also helps us to understand the nature of commander-in-chief Vardan Mamikonean's plan about the Awarayr battle. He was planning to get Sasanian Persian's twice larger army on surprise while marching (between 2 river crossings) and by destroying Persian's rearguard (that is at the right) at their left wing (by crossing the river near Abarabashi from east to west), implement the effect of creating a panic among the remaining part of the Persian army. The idea didn't come to a success, because the Persians, who lost their right wing, managed to turn their strong center against Armenian army's left wing quickly.

**ԱՄԱՐԱՅԻ ԴԱՇԻ
ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ**

- ① Ըստ Մխիթարեանների
- ② Ըստ Յակոբ Մանանդեանի
- ③ Ըստ Գալուստ Շերմազանեանցի են
- ④ Ըստ Համո Յարութիւնեանի
- ⑤ Ըստ Յարութիւն Աստուրեանի
- ⑥ Ըստ Աուրեն Երեմեանի
- ⑦ Ըստ ՀՀ պատմութեան թանգարանի
- ⑧ Ըստ 1606 թ. յիշատակարանի
- ⑨ Ըստ Բաֆֆու
- ⑩ Ըստ Հմայեակ Մարտիրոսեանի
- ⑪ Ըստ Բաբկէն Յարութիւնեանի
- ✕ Աւարայրի ճակատամարտի վայրը

Աարայրի դաշտ (Աբարարաշիի գետանցը)

Աարայրի դաշտ (Էմամղոլի-Բալայի գետանցը)

Ուխտատրների խումբը Ասարայրի դաշտում (Էմամդղլի-Բալայի գետանց)